

KRONIKKEN

Arbejdssamfundets uhellige alliance om det hellige arbejde

af Michael Hviid Jacobsen

De mennesker, der aldrig har tid,
udretter mindst

– Georg C. Lichtenberg

Arbejdssamfundet – diskurs og virkelighed

Sociologien har igennem mere end halvandet århundrede forsøgt at sætte samfundet på ret afgrænsende og sloganagtige formler lige fra "klassesamfundet", "industrisamfundet" og "risikosamfundet" til "forbrugersamfundet", "oplevelsessamfundet", "underholdningssamfundet" og "selskabelighedssamfundet". Det er interessant at bemærke sig, at de nyere betegnelser indikerer en samfundsmæssig bevægelse væk fra bastant arbejdsrelaterede forhold til mere "bløde" og forbrugs- eller fritidsorienterede relationer. Selvom disse alle rummer vigtige forståelser af samfundet og er karakteristiske for bestemte tidsperioder, er den mest passende betegnelse for nutidens danske samfund i dag dog nok "arbejdssamfundet" (Jacobsen & Tonboe 2004). Betegnelsen arbejdssamfundet henviser til den kendsgerning, at arbejdet står centralt både i menneskers hverdagsliv, i samfundenes strukturering, i politikeres retorik samt i sociologers forsøg på at forstå nutiden.

Mange har ganske vist talt om fremvæksten af "fritidssamfundet" som inkarnationen af nutiden, fordi det enkelte menneske tilsyneladende tildeles mere fritid og tildeler denne fritid større betydning i sit liv – tilsyneladende på bekostning af arbejdslivet – men forandringer både i faktiske forhold og i politiske og ikke mindst ideologiske italesættelser af disse forhold har i de senere år bragt vidnesbyrd om, at arbejdssamfundet for alvor er over os. Samfundet arbejder *i sin helhed* mere, og arbejdet betyder mere i dets medlemmers liv – i forhold til bl.a. spørgsmål om identitet, forbrug, omsorg, tid, mobilitet og livskvalitet – selvom dette

naturligvis gælder forskelligt for forskellige grupper på eller uden for arbejdsmarkedet. Der er selvsagt stor forskel på, hvor meget og hvordan en rengøringsassistent eller kassedame, en hjemmegående husmor eller langtidsledig og sidst, men ikke mindst en selvstændig erhvervsdrivende eller universitetsansat akademiker påvirkes af arbejdssamfundets retorik og virkelighed, men fælles er det dog, at arbejdet i arbejdssamfundet bliver målestokken for en mangfoldighed af andre forhold i livet. Selv faglærte eller ufaglærte grupper bliver nu i stigende grad presset af aggressive arbejdsgivere og eftergivende fagforeninger til at yde mere, og grupper helt uden for det aktive arbejdsmarked bliver anklaget for ikke at have ydet nok eller for ikke at ville bidrage til den kollektive kage. I denne kronik vil jeg kort beskæftige mig med dette komplekse og ambivalente arbejdssamfund og angive nogle eksempler på, hvordan det skal forstås ud fra et sociologisk perspektiv, og hvilke konsekvenser det afføder i og for den sociale sfære.

Det er vigtigt allerede her at understrege, at denne kronik udgør et forholdsvis dystert partsindlæg i debatten om arbejdssamfundet, der, som alle de øvrige bidragydere til diskursen om arbejdssamfundet, betoner særligt udvalgte elementer og tendenser, mens andre forbliver underbelyste. Dog skal der ikke herske nogen tvivl om, at arbejdssamfundet *faktisk findes* derude – og kan beskrives, belyses, dokumenteres, diagnosticeres og analyseres ud fra en sociologisk synsvinkel.

Mennesker har til alle tider talt om arbejdet, men diskussionerne herhjemme om arbejdssamfundet har i dag efterhånden antaget karakter af en såkaldt "diskursiv formation". Som Stuart Hall konstaterede om denne særlige type af italesættelser af et tema:

Når udtalelser om et tema foretages inden for en bestemt diskurs, så muliggør diskursen at temaet konstrueres på en bestemt måde. Den afgrænser også andre måder, hvorpå temaet kan konstrueres. En diskurs består ikke blot af én udtalelse men af adskillige udtalelser, der arbejder sammen for at udgøre [...] en "diskursiv formation" (Hall 1992:291).

Debatten i den politiske, økonomiske og videnskabelige sfære om arbejdssamfundet udgør utvivlsomt en sådan diskursiv formation, og således kædes stort set alle udtalelser om samfundet i den ene eller anden forstand i dag sammen med arbejdet; at man enten har for lidt, for meget eller slet intet; at arbejdet forekommer som en forløsning eller som en forbandelse; at for meget arbejde fører til stress, mens for lidt fører til depression osv. Uanset hvad, så har arbejdet koloniseret den offentlige debat. Selvom der ikke nødvendigvis er nogen indre logisk sammenhæng i denne diskurs eller debat, så optræder arbejdet, eller forhold som relaterer hertil, som en stadig mere nødvendig forklaringsfaktor i langt de fleste sammenhænge, hvadenten man taler om traditionelle temaer som økonomi, produktion og arbejdsmarkedsforhold, eller om man taler om mere specifikke sociale forhold som moral, kriminalitet, familieliv, globalisering, individualisering, velfærd, tid, børn, sociale rettigheder, marginalisering, forbrug, karriere, alder, uddannelse mv. Arbejdet, og de senere års forandringer heri, er således blevet "meta-årsagen" til forandringer og forskydninger i en mangfoldighed af sociale sammenhænge.

Efter i årtier at have optaget en mindre prominent plads optræder arbejdet nu også i sociologien med stadig større hyppighed i diskussioner af de selv-

samme temaer, og det interessante i denne forbindelse er, at den markante sociologiske optimisme, der kendetegnede mange af de håbefulde fortalere for det fagre nye og forventede postindustrielle og postfordistiske fritidssamfunds fremvækst i 1970'erne og 1980'erne (jf. bl.a. Bell 1973/1976; Dumazedier 1967; Toffler 1985), op igennem 1990'erne langsomt, men sikkert er blevet afløst af langt mere skeptiske og pessimistiske undertoner og forfaldstanker (jf. bl.a. Bauman 1998/2002, 2003; Beck 2002; Beder 2004; Rifkin 1995; Sennett 1998). Håbet om arbejdets gradvise humanisering i form af frigørelsen fra fysisk belastende og nedslidende funktioner, på "hjernearbejdets" og teknologiseringens glæder, på overførelsen af arbejdets solidaritets- og sammenhængsskabende indvirkning både på det individuelle-livspolitiske og kollektive-makrostrukturelle plan, til den voksende fritidssfære, det frie og fleksible arbejdsliv som en kilde til kreativ og personlig udfoldelse samt en garanteret indtægtskilde og forudsigelig karrierebane osv. – alt dette viste sig ikke at holde stik for mange mennesker, selvom mange naturligvis også fik det bedre. Samtidig blev det klart, at tabet af arbejde faktisk ikke førte til frigørelse og fornøjelse, men derimod blev kilden til mange sociale problemer og psykiske belastninger for mennesker. At blive "frigjort til andet arbejde", som hovedpersonen i Erik Clausens fascinerende film med samme titel, betød oftest ikke, at man nødvendigvis blev eller følte sig "fri", men snarere at man konstant blev mindet om, at det kun er igennem det at arbejde og have (og kunne holde på) et arbejde, at man realiserer sig selv, at man opnår selvrespekt og respekt fra samfundets side, og at man uden et arbejde bliver fastlåst i offentlig forsørgelse og i arbejdsløshedens afmægtighed. Det Bauman (2000:138ff) betegner som "arbejdstreenigheden" bestående af

sammenvævningen af arbejdets betydning for menneskers liv som en sikker og kontinuerlig kilde til identitetsskabelse, med skabelsen af det arbejdende folk som en klasse og slutteligt den kollektive politiske, kritiske og forandrende kraft, der udspringer herfra, er nu uafvendeligt faldet fra hinanden en for en og har efterladt en gennemindividualiseret arbejdsverden, hvor enhver er sin egen lykkes smed og i ofte smertefuld isolation selv må påtage sig ansvaret for lediggang eller manglende succes. Ikke kun arbejdsløsheden men også arbejdslivet er nu præget af atomisering, fragmentering og uigennemskuelige spilleregler. Det er denne forståelse og ofte dystopiske undertone, som gennemsyrrer samtidens arbejdssamfunds diskursive formation.

Arbejdsetikkens renaissance – den nye uhellige alliance

Det er en surreel, men desværre også samtidig en realitetsbekræftende oplevelse at følge med i denne diskussion om danskernes arbejde: for lidt eller for meget, mere eller mindre? Surreel fordi diskussionen med få undtagelser helt misrepræsenterer den faktiske situation, specielt det sociologisk set afgørende nye, at danskerne *som helhed* nu arbejder mere end nogensinde før – og mere end noget andet vestligt folk i forhold til sin størrelse. Det er bl.a. derfor, vi har den velstand og det velfærdssystem, som igen er forudsætningen for det arbejdssamfund, vi nu har viklet os ind i. I stedet taler man om det stik modsatte: At vi ikke arbejder nok, går for tidligt på pension, er for længe om at blive uddannet, er for meget på "velfærd" og bistand, sådan at vi ikke i længden kan opretholde vores velfærdssamfund på dets nuværende niveau. Og det er realitetsbekræftende, fordi det nu virkelig ser ud til at være den dominerende diskursive formation, at vi arbejder for lidt. Efter en udbredt

skepsis over for det rimelige og det realistiske i både den forrige og den nuværende regerings bombastiske planer om at øge arbejdsomfanget væsentligt over få år ("Alle – eller i hvert fald flere – i arbejde", hed det, mindst 80.000 nye job *netto*), er det nu lykkedes højrefløjens hegemoni – bl.a. ved at skyde gruppen af relativt underbeskæftigede indvandrere, sabbaterende kandidater eller evighedsstuderende samt for tidligt "uvirksomme" fortidspensionister eller efterlønnere foran sig – at forvandle en relativt sund bekymring over nogle problemer, vi *eventuelt* ville få på langt sigt, til et veritabelt hysteri forklædt som "rettidig omhu" i forhold til den aktuelle situation, takket være en række uhellige alliancer: Arbejdsgivernes interesse i at presse den danske arbejdskraft generelt sammen med de yngre generationers frygt for at stå med et "alt for stort" forsørgelsesansvar en gang efter år 2025 og visse sårbare grupperes nervøsitet for ikke "at få nok", når de engang evt. har brug for det, indvandrerfjendske grupperes forargelse over indvandrernes "manglende bidrag" (kun arbejde tæller, jo mere desto mere vi alle knokler), fagforeningers vilje til at fire på kollektive aftaleordninger, økonomernes lidt primitive og ofte helt kontekstfrigjorte prognosefremskrivninger eller italesættelser af "det forjættede opsving, der venter lige om hjørnet, hvis bare alle yder en ekstra indsats", alt sammen omhyggeligt sammenbragt og tilsløret i "velfærdskommissionen" og andre "ekspertfora".

Den efter min mening overdrevne fokusering på arbejdet i nutidens samfund, som via en "Noget for Noget"-mentalitet er forbundet med en overdreven fokusering på markedet, som reelt sætter arbejdet i modsætning til – eller i stedet for – velfærden og velfærdstaten i et regulært "klar-dig-selv-samfund", reaktualiserer på bizar men også noget makaber vis

Karl Marx' franske svigerson Paul Lafargues ord fra *Retten til dovenskab* fra 1880:

En besynderlig galskab har grebet arbejderklassen i de lande, hvor den kapitalistiske civilisation hersker. En galskab som i sit kolvand trækker den individuelle og sociale elendighed, der i de sidste to hundrede år har været ved at pine livet af den triste menneskehed. Nemlig: Kærligheden til arbejde, en dødsmerket lidenskab for arbejde drevet til sådanne yderligheder, at den svækker menneskets livskraft og nedbryder dets afkom. I stedet for at søge at kurere disse sindsforvildelser har præster, økonomer og moralister gjort arbejdet til noget helligt (Lafargue 1880/1980:29-30).

Situationen i dag er selvsagt en ganske anden end dengang, da pjalteproletariatet higede efter "hvad som helst" for at overleve i datidens franske krise, men hysteriet og forvirringen om arbejdet er den samme, nu blot med tag i stadig mere omfattende dele af befolkningen. Det er således ikke længere kun præster, økonomer og moralister, der har gjort arbejdet til noget helligt. I dag er det nærmest hele samfundet, der er grebet af denne "kærlighed til arbejdet", som i sit kolvand trækker en masse moralske vurderinger og mytedannelser om arbejdets glæder og lediggangens eller fritidslivets forbandelser. Det er således atter blevet til en moralsk forpligtelse og en hellig pligt at arbejde. Som Zygmunt Bauman bemærkede i forbindelse med fremvæksten af den nye arbejdsetik i *Arbejde, forbrugersisme og de nye fattige*:

Hver gang man hører nogen tale om etik, kan man være temmelig

sikker på, at nogen et eller andet sted er utilfreds med den måde, andre opfører sig på, og helst ser, at de opfører sig på en anden måde. Denne betragtning har aldrig været så velplaceret, som når det gælder arbejdsetikken (Bauman 1998/2002:16; jf. også Beder 2004).

At arbejde er nødvendigt for reproduktionen af samfundet skal der ikke herske nogen tvivl om, og naturligvis kan intet reelt eksisterende samfund bero på den utopiske forestilling om, at mennesker kun "yder efter evne og nyder efter behov", men når "Noget for Noget"-mentaliteten bliver dagens orden, så går noget andet og værdifuldt tabt, nemlig menneskers vilje og evne til uden betaling eller kontant afregning at være eller gøre noget for andre. Alvin Gouldner (1973) foreslog derfor i modsætning hertil et princip, der hedder "Noget for Ingenting". Den traditionelle gensidighedsnorm, som netop indikerer "Noget for Noget", medfører en overdreven og "fattig" fokusering på den enkelte og det, der kan presses ud af citronen, hvorimod velgørenhedsnormen "Noget for Ingenting" som modsætning hertil bygger på antagelsen om og ikke mindst anerkendelsen af, at ikke alle kan forventes at yde det samme, at man kan og har en samfundsmæssig pligt til at afhjælpe nød, og at mennesker også har behov for og kan realisere sig selv andre steder end netop på arbejdsmarkedet.

I arbejdsamfundets helliggørelse af arbejdet er det dog i udpræget grad "Noget for Noget"-mentaliteten og den genopstandne arbejdsetik, der dominerer dagsordenen. At højrefløjen i dansk politik – der igennem en årrække har hævdet, at dem, der har brug for hjælp, kan starte med at hjælpe sig selv – nu ser en gylden mulighed for og nødvendighed i

at koble individuelle og kollektive forpligtelser til sociale rettigheder og forventninger kan næppe forekomme overraskende, som man ser det i efterløns-, indvandrer-, aktiverings- og folkepensionsdiskussioner, men at voksende (og særligt de yngre) dele af Socialdemokratiet i en uheldig og ikke mindst usolidarisk alliance nu også begynder at følge trop bevirker, at enhver modstand mod arbejdssamfundet nu ikke længere med succes kan føres på det politiske eller strukturelle plan, men derimod overlades til at blive tacklet på det individuelle plan – og således på arbejdssamfundets betingelser. Konsekvensen af fraværet af eller den falmende modkultur i forhold til arbejdssamfundet på det strukturelle plan er, som Ulrich Beck (1997:218) bemærkede, at mennesker i nutidens samfund i stigende grad skal søge "livsbiografiske løsninger på systemiske modsigelser", hvilket jeg vil vende tilbage til nedenfor. Men faktisk er arbejdssamfundets fremvoksende alliance, der nu også inkluderer støt voksende dele af venstrefløjen, måske slet ikke så underligt endda.

Såvel den kapitalistiske som den socialistiske tankegang bygger, i sin rene ideologiske form, begge på en forståelse og anerkendelse af arbejdets centrale betydning for samfundet og for det enkelte menneske – både i en økonomisk, men også i en moralsk henseende – og samtidig også på antagelsen om, at lediggang er roden til alt ondt. Derfor kan man på tværs af traditionelle partiskel og ideologiske grænsedragninger blive enige om, at presset på velfærdssamfundet foranlediget af faldende ungdomsårgange, efterløns- og fortidspensionsordninger, den voksende ældrebyrde og antallet af etniske danskere uden for arbejdsmarkedet medfører, i det mindst i de mest dystre dommedagsprofetier, at velfærdsstaten skal slankes, effektiviseres, rational-

iseres og optimeres, at mennesker skal arbejde mere og vænne sig til at forvente mindre til gengæld, at ydelser skal tilpasses behovstestning i stedet for at være universalistiske, og at det kun er igennem den aktive arbejdsindsats, at man kan tillade sig at ønske eller forlange noget til gengæld. Det medfører også en fornyet fokusering på, at mennesker, der ikke er i stand til eller ønsker at arbejde, kriminaliseres, mistænkeliggøres og stemples som samfundsnassere, som det også var tilfældet i det klassiske industri-samfunds arbejdsetik. Således tyder meget på, at nutidens arbejdssamfund genopliver den klassiske arbejdsetik, som den kendes fra Max Webers puritanere i protokapitalismen, omend det hverken er puritanisme eller tegn på frelse, der nu driver nutidens mennesker til at arbejde mere, men snarere det individuelle ønske om ikke at blive hægtet af og det samfundsmæssige krav om at yde (Beder 2004). Samtidig tyder meget dog også på, at den diskursive formation om arbejdssamfundet bygger på nogle ofte forføjede og fabrikerede myter om virkelighedens faktiske beskaffenhed, der skal tilsløre en gradvis, men generel transformation fra den nordiske velfærdsstatsmodel til en nyliberal variant, som den kendes fra USA og Storbritannien.

Danmark som arbejdssamfund – realiteter og mytepunktering

For at få sit budskab om at mennesker skal arbejde mere frem, bygger arbejdssamfundet på adskillige ideologisk begrundede myter eller faktuelle misforståelser om danskerne og deres relation til arbejdsmarkedet. Her skal blot nævnes nogle af de mest markante: Myten om den dovne dansker, myten om at fleksibilitet er godt, myten om at mobilitet løser alle problemer, myten om at mere arbejde fører til lykke og velfærd, myten om at arbejde udgør forudsætningen for sociale

rettigheder, myten om at selvidentitet og selvrealisering udelukkende opnås i arbejdssfæren, myten om ældrebyrdens bombe under samfundsøkonomien osv. (Her kan man naturligvis altid indvende, at også antagelsen om "arbejdssamfundet", som den fremføres i denne kronik, i sig selv er en myte, men det må i sagens natur være op til modskribenter og djævelens advokater at dokumentere dette). Der er tale om myter, fordi adskillige af de beregninger og prognoser, som de bygger på, ganske enkelt ikke afspejler virkeligheden, hvilket vises af tal fra såvel danske tidsstudier fra Socialforsknings instituttet eller kvalitative studier af stress eller andre patologiske psykiske symptomer som af skandinaviske undersøgelser af fleksibilitet og mobilitet og kvantitative komparative undersøgelser af europæiske velfærdssystemer eller OECD og Eurostats analyser over ændringer i beskæftigelses- og arbejdsløshedskurver (jf. Jacobsen & Tonboe 2004 *passim*).

Overfor disse myter står så den kendsgerning, at den danske befolkning *som helhed* – både absolut og i forhold til sin størrelse – arbejder mere end nogensinde tidligere og mere end noget andet sammenligneligt land. Naturligvis skal en del af forklaringen søges i omdefineringen af store portioner arbejde fra husligt arbejde til lønarbejde og kan tilskrives, at kvinderne kom ud på arbejdsmarkedet. Men dette er kun den halve forklaring. Faldet i den individuelle arbejdstid, som den afspejles i den formelle ugentlige arbejdstid, er i dag mere end opvejet af den stigende erhvervsfrekvens og faldende deltidsfrekvens - begge dele specielt takket være kvindernes mere aktive arbejdsmarkedsdeltagelse. Siden 1987 er voksne danskeres gennemsnitlige arbejdstid steget, så den nu er højere end i 1964, året for Socialforskningsinstituttets første tidsundersøgelser. Dertil kommer mere tid til transport til og fra

arbejdet og mere erhvervsorienteret uddannelsestid. Til gengæld er fritiden faldet med næsten to timer pr. dag i gennemsnit, og specielt den fritid, vi tilbringer sammen med andre end vores nærmeste familie (måske bortset fra kollegerne!). En tredjedel af danske parfamilier, hvor begge er beskæftigede, arbejder nu mere end 80 timer om ugen; kun en tiendedel arbejder mindre end 70 timer tilsammen. Opgørelser fra EU og OECD fra 1996 og 2001 viser, at Danmark (stadig) har den relativt største arbejdsstyrke og den højeste fuldtidserhvervsfrekvens. Hvad angår den meget omdiskuterede "ældrebyrde", så viser Finansministeriets egne tal, at pensionsalderen ikke bare er på vej op, og har været det siden efterlønsreformen 1998, men også ligger ganske højt i europæisk sammenhæng. "Ældrebelastningen", når den vejer tungest (engang i år 2020-2030), svarer til 4% af BNP, som igen svarer til, hvad udlandsgælden, som er på vej ned, koster os, eller til det dobbelte af budgetoverskuddet, hvoraf halvdelen går til "skattelettelser". Først efter 2030 vil den samlede forsørgerbyrde overstige, hvad den var i 1960. "Rettidig omhu" er som regel en god ting, men hvorfor forsøge at løse problemet allerede nu, når det stort set allerede er halvt løst og alt i alt ikke forekommer uoverstigeligt? Arbejdssamfundets forskellige myter har tilsyneladende den konsekvens, at de moralsk kun understøtter et liv, hvor arbejdet bliver betragtet som den eneste og forholdsvis sikre vej til forløsning og frelse – for samfundet og for dets i forvejen arbejdsomme medlemmer.

Man kan således undre sig: Hvis der ikke er hold i disse myter, hvad er så deres formål? I de senere år har man såvel fra den forrige som den nuværende regerings side forsøgt at gøre disse myter til kød og blod ved i politiske skrækscenarier og dommedagsprofetier at fremmale,

hvad der sker for samfundet, for økonomien og for nuværende og kommende generationer, hvis danskerne ikke arbejder og yder endnu mere. Hvis man ikke kan lokke med guleroden, så kan man tvinge med pisken eller spille på frygten for ledighed, ubrugelighed og overflodighed (Bauman 2003). Effekten er ikke udeblevet, og inspireret bl.a. af tilsyneladende tysk effektivitet fra Folkevogns-fabrikkerne og i konkurrenceevnens hellige navn er man gradvist i færd med at afmontere mange af de hævdvundne rettigheder, man igennem årtiers kollektive aftalerunder har opnået om bl.a. strejkeret og en 37-timers arbejdsuge. Det kræves nu – ganske vist indtil videre kun få steder i Danmark – af arbejderen, kollektivt som individuelt, at han/hun arbejder mere for samme løn og frasiger sig sine lovfæstede rettigheder – med truslen om fyringer, rationaliseringer eller udflytninger af arbejdspladser hængende over hovedet, hvilket skræmmer såvel den enkelte arbejder, fagforeninger som offentlige myndigheder. Lindø Værftet er formentlig blot det første af mange andre steder, der vil følge trop i denne demontering af velfærdsordninger og andre kollektive rettigheder.

For at optimere arbejdssamfundets i forvejen opskruede tempo og ydeevne må den uhellige alliance af højre- og venstrefløj, fagforeninger og arbejdsgivere, således slagte nogle hævdvundne rettigheder og hellige køer så som den 37-timers arbejdsuge, garanteret efterløn og folkepension, strejkeret, dagpenge osv. Disse afløses i stigende grad af private forsikringsordninger eller individuelle lønfortaler med den enkelte medarbejder – både om lønforhold, præstationsmåling og arbejdstid. Arbejdssamfundet, udover at omhandle samfundsökonomi, omhandler nemlig i mindst lige så høj grad kontrollen over tid og forbruget heraf – tid bliver til penge – ikke bare for virksom-

heden eller for samfundet, men også for den enkelte medarbejder. Mennesker kommer til at befinde sig i en Catch-22-situation mellem økonomiske navigationsmuligheder og materiel velstand på den ene side og tid til familie, fritid og ferie på den anden. Som denne kroniks indledende citat af den tyske aforismeforfatter Georg C. Lichtenberg indikerer, så betyder dette evindelige tidspres, at man ikke får tid til andre, og til tider vigtigere, ting. Den sociale konsekvens af arbejdssamfundet bliver derfor bl.a. en stigende institutionalisering af børn, men også af ældre, et øget pres på familielivet og civilsamfundssfæren, en manglende deltagelse i den offentlige og politiske sfære, en voksende følelse af stress og utilstrækkelighed og sidst men ikke mindst en måling af sociale relationer og menneskers værdi i cost-benefit-termer om "Noget for Noget", økonomisk såvel som tidsmæssigt. Arbejdssamfundet kan således passende betegnes som et "socialt opløsningsmiddel", der underminerer og gennemtærer mange af de vigtigste institutioner i samfundet uden at sætte noget i stedet. Arbejdssamfundet gennemsyrrer således hver eneste sprække uden at efterlade mange muligheder for at undslippe. Findes der således overhovedet nogen vej ud af arbejdssamfundets allestedsnærværende rationalitet?

Modreaktioner til arbejdssamfundet

Når arbejdssamfundet tilsyneladende er en så markant og gennemtrængende del af den diskursive formation, der er dominerende i dagens samfund på såvel det politiske, økonomiske, sociale og moralske plan, så er der ikke mange skjulesteder tilbage for de mennesker, der ønsker et anderledes liv end det, der helt og holdent er helliget arbejdet. Arbejdet er flyttet fra i det industrielle samfund at være solidt placeret i produktionsbasis til nu

også at gennemsyre den ideologiske og moralske overbygning, hvilket arbejds-etikkens genkomst vidner om. Man er forpligtet til at arbejde, mere og for øvrigt helst se ud som om man nyder det. Samtidig gennemtærer og koloniserer arbejdet hjemmefronten for mange mennesker og optager stadig større dele af den tid, der kunne anvendes til at pleje personlige forhold, fritidssysler og familielivet. Mennesker må således individuelt eller som familie forsøge at forholde sig til de problemer og dilemmaer, som opstår mellem arbejds- og familieliv, mellem karriere og kærlighed, mellem ønsket om at slappe af og behovet for at hænge på. Dette er ofte en vanskelig balancegang, der kræver planlægning og overskud og til tider endda assistance fra livsstilseksperter, psykoterapeuter eller måske ligefrem medicinske løsninger for at kunne forlige sig med den arbejdsnarkomani, der har grebet danskerne og ligesindede i mange andre lande. Man skal dog naturligvis ikke glemme, at arbejdssamfundet er et udpræget ambivalent fænomen, der ud over de omtalte negative sociale bieffekter tilsyneladende også tilbyder positive muligheder for selvrealisering, økonomisk gevinst og karriere – og at mange mennesker ikke kun tvinges til, men også frivilligt og endog velvilligt påtager sig arbejde. Ofte medfører dette dog afsavn, stress, nedslidning, misbrug og misfornøjelse, og mennesker må derfor vedvarende individuelt investere energi i at sammenstrikke en tilværelse, hvor der bliver tid til det hele. Tiden er således den væsentligste faktor, men også den største mangelvare i arbejdssamfundet.

I sine analyser af det amerikanske arbejdsmarked omtaler Arlie Hochschild (1997/2003) forskellige strategier til at håndtere den såkaldte "tidsfælde", som mange mennesker også i andre dele af den vestlige verdens arbejdssamfund finder sig i. Hun stiller spørgsmålet, om

tidsfælden definitivt er klappet i, eller om man stadig kan nå at slide sig løs af dens sammenklappede jerntænder? Afhængigt af hvor meget, man har ladet sig assimilere til arbejdssamfundets logik, kan man forsøge sig med forskellige strategier, som Hochschild betegner som henholdsvis "udholdenhed", "udskydelse", "travlhed", "uddelegering" og "modstand" (Hochschild 2004). Fælles for disse strategier, på nær den sidstnævnte "modstand", er dog, at de alle grundlæggende accepterer arbejdssamfundets præmisser uden at stille spørgsmålstejn ved, om arbejdet skal og bør fylde så meget. Kun "modstand" markerer et helhjerteret, men også ofte på forhånd mislykket forsøg på at bryde den onde cirkel, som arbejdssamfundet repræsenterer, og bremse op og revurdere forholdet mellem arbejdslivet og meningen med resten af livet.

En anden og måske den mest radikale måde, hvorpå dette forsøges gjort, er igennem fænomenet *Simple Living*, der har været i kraftig vækst i en del år særligt på det amerikanske kontinent – men som dog også som strategi er begyndt at vinde indpas blandt måske ikke synderligt repræsentative grupper af danskere (jf. Jørgensen 2002) – som en markant modreaktion til den karriereorienterede og materialistiske livsstil, arbejdssamfundet legemliggør. Her vender man ryggen til de værdier og dyder, som arbejdssamfundet repræsenterer – den arbejds-etik og forbrugerlivsstil, som tilsammen får mennesker til at arbejde mere eller føle skyld og skam over ikke at arbejde og yde nok. *Simple Living* handler bl.a. om at genskabe en naturlig balance mellem arbejde og fritid samt mellem karriere og familieliv, som er blevet nedbrudt i nutidens kapitalisme (jf. Ghazi & Jones 2004; Irvine 2004). *Simple Living* henviser ikke blot til en overfladisk omlægning af livsstil, men derimod til en drastisk omtænkning af

de grundlæggede værdier og normer, som man indpasser sit liv efter, og hvor ideologien bag arbejdssamfundet insisterer på, at man lever for at arbejde, så arbejder man derimod for at leve ifølge denne modreaktive tankegang. *Simple Living* relaterer således til mange sfærer af samfundslivet lige fra arbejde og familieliv til økologi, moral, økonomi, politik, produktion, forbrug osv. og forsøger at repræsentere et holistisk perspektiv på den tilværelse, som arbejdssamfundet har fragmenteret, eller på de sfærer af livet, som arbejdssamfundet har modstillet i antagonistiske termer. *Simple Living* er et markant forsøg på at standse "hverdagens centrifuge", få den til at dreje langsommere eller i bedste fald få dens kraft til at virke centripetal i stedet.

Spørgsmålet er naturligvis så, om *Simple Living* og "modstand" overhovedet er realistiske strategier i forhold til at modvirke arbejdssamfundets indtrængen i menneskers private sfære? At "søge biografiske løsninger på systemiske problemer", som Beck ovenfor karakteriserede som et tidens tegn, er dog næppe tilstrækkeligt til fundamentalt og radikalt at ændre sociale strukturer, politiske beslutningsprocesser og økonomiske systemer. Jeg må således være svar skyldig i forhold til i denne kronik at fremkomme med konkrete forslag til, hvordan arbejdssamfundets fremmarch kan bremses eller bringes til ophør og i stedet appellere til mine sociologiske kolleger om i tiden fremover at forestå udarbejdelsen af dybdegående analyser af det fremvoksende arbejdssamfund og dets sociale konsekvenser.

Dog vil jeg afslutte med at gentage Sharon Beders diagnose fra sin bog *Arbejdsmoral til salg*, der i tråd med denne kronik også udelukkende fokuserer på de dystre og ikke de positive konsekvenser af arbejdssamfundets fremvækst:

Det er en kombination af social tilpasning og daglig travlhed, der hindrer, at vi stiller dybere spørgsmål om den retning, nutidens samfund bevæger sig i. Der er forskellige valgmuligheder med hensyn til fremtiden. Hvis arbejde kun er et middel, der helliger målet, er det på tide, at vi tager dette mål op til revurdering [...] Vi må også finde nye måder at bedømme hinanden på, som ikke er afhængige af arbejde og indkomst (Beder 2004:262).

Jeg vil således også gentage hendes velvalgte spørgsmål, der afslutter samme bog:

Spørgsmålet er, om et tilstrækkeligt antal mennesker kan gennemskue den indoktrinering, vi er udsat for, og indse, at den er skadelig for vores fremtid? (Beder 2004: 262).

Jeg vil lade spørgsmålet stå et øjeblik.

Litteratur

- Bauman, Zygmunt 1998/2002: *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Zygmunt 2000: *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt 2003: *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich 1997: *Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, Ulrich 2002: *Fagre nye arbejdsverden*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beder, Sharon 2004: *Arbejdsmoral til salg – fra puritansk prædiketol til moderne virksomheds-PR*. Århus: Klim.

- Bell, Daniel 1973/1976: *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Dumazedier, Joffre 1967: *Toward a Society of Leisure*. New York: Free Press.
- Ghazi, Polly & Judy Jones 2004: *Downshifting: A Guide to Happier Simpler Living*. London: Hodder & Stoughton.
- Gouldner, Alvin W. 1973: "The Importance of Something for Nothing", in *For Sociology: Renewal and Critique in Sociology Today*. New York: Basic Books.
- Hall, Stuart 1992: "The West and the Rest: Discourse and Power", in Hall, Stuart & Brian Gieben (red.): *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hochschild, Arlie Russell 1997/2003: *Tidsfælden*. København: Munksgaard.
- Hochschild, Arlie Russell 2004: "Gennem sprækker i tidsfælden – fra markedsmanagement til familiemanagement", in Jacobsen, Michael Hviid & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Irvine, David 2004: *Simple Living in a Complex World Balancing Life's Achievements*. London: Wiley & Sons.
- Jacobsen, Michael Hviid & Jens Tonboe (red.) 2004: *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jørgensen, Gitte (red.) 2002: *Simple-living.dk*. København: Det Schønberske Forlag.
- Lafargue, Paul 1880/1970: *Retten til døvenskab*. Århus: Rhodos.
- Rifkin, Jeremy 1995: *The End of Work, the Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Sennett, Richard 1998: *The Corrosion of Character*. New York: W. W. Norton & Company.
- Toffler, Alvin 1985: *Den tredje bølge*. Skive: Chr. Erichsens Forlag.
- Michael Hviid Jacobsen
E-mail: mhj@socsci.aau.dk